

Sveriges Lantbruksuniversitet
Institutionerna för skogsskötsel
och skoglig vegetationsekologi.
Umeå

94-05-01

SAMERNAS SKOGSUTNYTTJANDE -EN ÖVERSIKT

JOHN FAGERBO KURS 90 / 94

SAMERNAS SKOGSUTNYTTJANDE - EN ÖVERSIKT

Inledning

Renskötsel i mer eller mindre ordnad form har bedrivits i Sverige under lång tid. De första nedtecknade bevisen på en övergång från en tidigare vildrensjakt till nomadiserande renskötsel härstammar redan från det första årtusendet av vår tideräkning. I engelsk litteratur från Alfred den stores tid finns berättelser av den norske hövdingen Ottar om ordnad renskötsel under 800- talet. Denna omvandling inträffade dock med mycket stora tidsdsskillnader mellan olika geografiska områden. I Sverige har t ex jakt på vildren bedrivits fram till 1800- talets slut. Dock var syftet i slutet av denna period främst att förhindra att tamrenhjordarna splittrades, men jakten gav även ett utbyte i form av kött, ben och hud.

Rätten att inneha ren och bedriva renskötsel i Sverige har varit och är även idag förbehållen en folkgrupp, samerna. Ett undantag finns dock i Tornedalen i norra Sverige där vissa markägare har tillstånd att inneha renar, s k koncessionsrenskötsel. I praktiken sköts dock dessa av och ingår som en del av någon renskötande sames innehav.

I takt med den övriga samhällsutvecklingen har givetvis förutsättningarna och formen för renskötsel förändrats. Det centrala i samernas näringsfång har dock alltid varit renen och dess behov, även om bijnärningar som jakt, fiske och konsthantverk periodvis haft viss betydelse. Vid en diskussion kring samernas skogsutnyttjande är det därför naturligt att utgå ifrån renens funktion som biologisk varelse eftersom detta i mycket stor utsträckning påverkat sättet att leva i och utnyttja skogen.

Renens biologi och livsstrategi

Renen tillhör familjen hjortdjur och är liksom kor och hästar idisslare. Den är mycket väl anpassad till att leva i arktiska områden med en tät vinterpäls, effektiv värmehushållning, god grävförmåga och stor bäryta. Näringsupptaget varierar kraftigt under året. Sommar och höst domineras födan av proteinrika gröna växter som örter, gräs, fräken etc men även svampar och bärriis. Under denna period äter renen ofta och lägger upp ett förråd av fett och protein som vintertid delvis kan brytas ned och ge ett visst proteintillskott. Vintertid består huvuddelen av födan av mark och trädlevande lavar, men kvarvarande gröna växtdelar som t ex kruståtel är periodvis ett viktigt födotillskott.

Sättet att beta skiljer sig från många andra djur. Istället för att beta av ett mindre område noggrannt rör sig renen (framförallt under barmarkperioden) ständigt över ett större område. Under den varma årstiden styrs betesgången främst av värmen och insektsplågan. Vintertid är tillgången på lav och olika snöförhållanden som t ex snödjup, skare och isbildning de styrande faktorerna. En annan karakteristisk egenhet är de vandringar av varierande längd och karaktär som renen företar. Det är dock inte helt klarlagt om detta är en medfödd drift eller en av människan förvärvad vana. I detta sammanhang brukar en indelning ske i två olika undertyper (de tillhör dock samma art Rangifer tarandus), fjällren och skogsren. Fjällrenen vandrar ofta långa sträckor till kalvnings och sommarbetes landet i fjällen och fjällnära områden. Skogsrenen däremot vandrar inte så långt utan stannar kvar inom barrskogsområdet även under sommaren.

Samernas skogsutnyttjande styrt av renens behov

De tidigare påvisade fluktuationerna i renens födoval, födosök och vandringar är helt grundläggande för det sätt som samerna utyttjat och fortfarande till stor del utnyttjar skogen. Det är främst under vintern som verksamheten är helt förlagd till skogslandet. Hjordarna samlas i vinterbeteslandet där tillgången till lav och snöns beskaffenhet styr flyttningarna. Under extrema yttre snöbetingelser som t ex isskorpa eller hård skare då renen har svårt att komma åt marklavar koncentreras betet till områden med mycket hänslav. Det är från dessa perioder då renarna haft svårt att finna föda som man kan finna spår av att samerna direkt påverkat skogens beskaffenhet. Man fällde helt enkelt enstaka träd med mycket hänslav så att renarna kom åt den viktiga födan. Tecken på sådana ingrepp finns i form av kvarlämnade höga sk lappstubbar. En annan inte fullt lika drastisk metod var att med skidstaven slå av högt belägna grenar. Dessa åtgärder har inte varit regelbundet återkommande. Men att de har haft betydelse återspeglas t ex i rennärlingslagen där samerna har rätt att, efter direktiv av och mot ersättning till markägaren nödfälla träd (ersättning krävs dock ej på kronomark eller allmänningsskog). Under våren vandrar som tidigare påpekats en del av renarna de sk fjällrenarna upp mot fjället för kalvning och sommarbete. Den andra gruppen av ren de sk skogsrenarna stannar kvar i skogslandet även under sommaren men bete sker nu främst av gröna växter ofta i anknytning till kärr och myrmarker. En kortare flyttning kan dock förekomma i samband med kalvningen till lugna skyddade områden.

Renens livsmönster med regelbundna flyttningar och födosök inom olika områden ställer krav på stora arealer samt skog av skiftande struktur under olika delar av året. Samerna har dock inte haft möjligheter (eller vilja ?) att i någon större utsträckning påverka skogen och "skapa" ett tillstånd där renen gynnades. Den strategi man istället har använt sig av är att i så stor utsträckning som möjligt anpassa sig till de naturgivna förutsättningarna. När dessa förändrades vid brand, vindfällning etc var flyttningar och byte av områden den enda möjliga lösningen för att fortsätta driften.

Om man jämför dagens situation med den för 500 eller 10 000 år sedan så kan man konstatera att renens behov i stort sett är oförändrade. Däremot har yttre betingelser och möjligheter att finna t ex föda och lugna kalvningsområden förändrats i takt med människans ökade skogsutnyttjande. Samernas direkta påverkan på skogen för att gynna renen har inte heller ökat i någon större utsträckning under denna period. Inga nya radikala ingrepp eller metoder har tillkommit, förutom att trädfällning och grennedslagning har ersatts med stödutfodring. Dock har ökade krav på ekonomisk avkastning inneburit att ett större antal renar krävs för att överleva. Denna utveckling mot större renhjordar och under 1900-talet utvecklade tekniska hjälpmedel som skotrar, motorcyklar etc har medfört ett ökat slitage och större "tryck" på skogsmarken.

Övrigt skogsutnyttjande

Förutom det direkta utnyttjandet för renarnas skull har skogen och produkter ur denna ingått som en naturlig del i den dagliga tillvaron. Man brukar i dessa sammanhang skilja mellan begreppet renskötsel som har en direkt anknytning till renen och rennärling där även olika binärningar ingår. Jakt och fiske har under alla tider utgjort ett viktigt tillskott till rendriften. Fisket har främst bedrivits under sommarhalvåret i samband med betesdriften på sommarlandet. Dock förekom det ofta att äldre samer och de med få renar hade fisket som en mycket viktig inkomst och födokälla. Jakten har bedrivits dels som födokomplement, men den kanske allra viktigaste jakten var den på rovdjur för att minska förluster i renhjordarna.

Skogen användes dessutom till att tillverka olika husgeråd, ackjor, förvaringsredskaps och som bränslekälla. Även material till kåtor, förvaringsbodas, skilljnings och beteshagar togs ur denna. Spår av sådan verksamhet finner man ofta i skogslandet i form av äldre boplatser. Ett annat område där skogen haft betydelse är inom religionen och konsten. Träprodukter har använts för att tillverka religiösa instrument och konstföremål. Andra direkta födouttag ur skogen förutom vilt är bär, svampar och bark. Barken utnyttjades tidigare som ett naturligt födotillskott inblandat i fisk, bröd etc.

En framväxande markanvändningskonflikt

Före 1600- talet då den egentliga kolonisationen av lappmarken startade förekom i stort sett inga större konfrontationer mellan samer och nybyggare. Birkarna hade dock redan på 1300-talet bedrivit handel och uppbördat skatt från samerna. Då Karl IX tog över makten i Sverige inleddes i början av 1600- talet en aktiv politik för att kolonisera lappmarkerna. Förutom kolonisations- och missionsintresset tillkom i slutet av denna period även ett bergsbrukarintresse som en ytterliggare drivkraft för ett ökat statligt engagemang. I början avsåg statsmakten främst att gynna nybyggarnas intressen i form av frihet från skatt och andra pålagor. Principsynen var att samerna arealmässigt skulle fungera som en utfyllnad där "svenskt" arealutnyttjande inte ansågs lämpligt. Denna syn förändrades dock under 1700- talet och större hänsyn togs till samernas intressen och behov.

I 1749- års lappmarksreglering fanns bl a stadgar och regler som begränsade nybyggarnas jakt- och fiskemöjligheter på lappmarken. Ett ytterliggare led i att skydda samernas tillgång till jakt och fiske men även för att reservera inlandet för kolonisation var den s k lappmarksgränsen som upprättades 1750, i syfte att skilja kustbygden från ett lappskt inland eller lappmarkerna. Kustböndernas anspråk på jakt och fiske begränsades till områden nedan denna gräns. Statsmakten fortsatte dock att uppmuntra nybyggare att kolonisera lappmarkerna. Tanken var att de två näringarna renskötsel och jordbruk skulle existera sida vid sida genom att utnyttja skilda naturtillgångar. Denna s k pararell teori fungerade dock inte i praktiken och det blev uppenbart att kolonisationen delvis trängde undan samerna och hotade deras näringsfång. Ett behov skapades av en "klar" gränsdragning mellan nybyggarnas ägor och s k kronomark.

Under senare delen av 1800- talet tillkom så den s k odlingsgränsen i syfte att dela upp marken och förbehålla samerna marken väster om denna. Detta har dock inte förverkligats och bosättningar förutom samhällen i anknytning till gruvor och kraftanläggningar har upprättats ovan denna gräns. Under 1900- talet har konflikterna accelererats ytterliggare i och med industrialiseringens intåg och ett utökat skogsbruk.

Slutsatser

Vad som hittills varit varit karakteristiskt och helt grundläggande i den samiska näringen med renskötsel, jakt och fiske är att denna varit uppbyggd kring det som markerna naturligen avkastar. Ordföranden i svenska samernas riksförbund Nikolaus Stenberg skriver i förordet till boken Rennäringen en presentation för skogsfolk (Gustavsson s 5) att ".För renskötseln gäller att den idag och för framtiden måste bygga på vad markerna naturligen avkastar..". Den direkta påverkan eller uttag som skett i skogen har varit ringa och utspridda över stora arealer. Bränsle, bär, material till husgeråd, konstruktionsvirke etc samt möjligheter till jakt och fiske har förutom bete till renen utgjort de "nyttigheter" som skogen levererat.

Idag är läget något annorlunda, samerna är i stort sett bofasta och skötsel samt flyttningar av ren sker med hjälp av många tekniska hjälpmedel. Transporter med ren har ersatts av lastbilar och helikopter. Den dagliga skötseln sker inte numera till fots eller med skidor utan snöskotrar och motorcyklar har tagit över. Men trots denna utveckling är renens livsmönster och behov i stort sett oförändrade. Tillgång till ett bra mark och hänglavsbyte är en direkt förutsättning för renhjordens överlevnad under det känsliga vinterhalvåret.

Det som till stor utsträckning förändrats i samernas skogsutnyttjande är det dagliga bruket av produkter ur skogen. Husgeråd av trä har ersatts av plast och aluminiumredskap. Slädar och transport-redskap av trä har fått ge vika för produkter av stål. Övergången till ett fast boende har dock inneburit ett ökat uttag ur skogen av konstruktionsmaterial till bostäder, renvaktarkojor etc. En helt nytt sätt att utnyttja det markerna erbjuder som vuxit fram efter 1960-talet är möjligheten att arrendera ut jakt och fiske till turister och på så sätt erhålla en ekonomisk avkastning.

Utnyttjad litteratur

Gustavsson, Knut. 1989. *Rennäringen- en presentation för skogsfolk*. Skogsstyrelsen.

Hellskog, K. 1993. *Rein nr 2*. Tidsskriften Ottar nr.195.

Manker, Ernst. 1975. *De åtta årstidernas folk*. AB Nordbok. Göteborg.

Mattson, Leif 1981. *Skogens roll i svensk markanvändning*. Rapport 32 Institutionen för skogsekonomi. Umeå.